

ВІЙСЬКОВІ КАНЦЕЛЯРИСТИ В УКРАЇНІ XVIII ст.: ЗАСАДИ ЕЛІТАРНОЇ СВІДОМОСТІ

Соціально-професійний прошарок військових канцеляристів відіграв помітну роль у функціонуванні національних державних інституцій, а також політичному житті України у середині XVII — XVIII ст. Його представники внесли неабиякий вклад в розвиток української культури, що дало підставу М. Грушевському класифікувати ряд творів українського письменництва кінця XVII–XVIII ст. як «літературу канцеляристів». В історіографії приділялася певна увага висвітленню організаційної і штатної структури, а також діяльності державних установ, в яких працювали військові канцеляристи, порушувалися питання про зародження української бюрократії у середині XVIII ст., рівень освіченості військових канцеляристів, їхню службу кар'єру, поповнення ними рядів соціальної еліти Гетьманщини тощо¹.

Водночас ряд аспектів історичного буття соціального прошарку військових канцеляристів, в тому числі питання щодо формування засад їхньої станової елітарної свідомості залишаються слабо висвітленими. Тим часом без предметного з'ясування зазначених питань наші уявлення про соціальну структуру українського суспільства і реальний механізм функціонування інститутів Української держави у XVIII ст. залишатимуться схематичними і неповними.

Перш ніж приступити до розгляду теми, що винесена в заголовок статті (основна увага буде приділена хронологічним межам першої третини XVIII ст.), розглянемо найістотніші інституційні засади субкультури військових канцеляристів. До цього спонукають не лише логіка дослідження даного питання, а й не завжди однозначні тлумачення інституційної природи «канцеляристських» установ Гетьманщини, що існують в історіографії.

Відомо, що Українська держава середини XVII ст. успадкувала від довоєнного Війська Запорозького важливі республікансько-демократичні засади політичного устрою і політичні інститути. Серед традиційних для самоврядної практики запорозького козацтва інститутів була військова канцелярія. Вона посіла чільне місце в структурі влади нововиниклої держави. В період гетьманства Б. Хмельницького Генеральна військова канцелярія виконувала ряд важливих функцій центрального уряду. Зокрема, на неї покладалися підготовка геть-

манських універсалів, що стосувалися військового і адміністративного управління державою, практичне ведення закордонної політики, архівне збереження документів.

Генеральна військова канцелярія стала ефективною державною структурою великою мірою завдяки адміністративним здібностям генерального військового писаря І. Виговського. Керуючи цією установою, він організував оперативне опрацювання значних обсягів внутрішньої і зовнішньополітичної інформації, блискуче налагодив дипломатичну, розвідувальну і контррозвідувальну служби держави. Все це сприяло зростанню авторитету генерального військового писаря — він посів другу сходинку після гетьмана у владній ієрархії Української держави².

Після смерті Б. Хмельницького владний статус генерального військового писаря фактично зрівнявся з іншими генеральними старшинами. У другій половині XVII — на початку XVIII ст. Генеральна військова канцелярія являла собою, власне, «технічну» канцелярію. Вона складалася з штату чиновників-канцеляристів, які виконували розпорядження генерального писаря³. Останній був головним адміністратором у цій установі. Він визначав загальний порядок роботи з документами і давав конкретні завдання канцеляристам-виконавцям залежно від їхніх ділових якостей і здібностей («определение по усмотрению и по действию и исправности канцеляристов, кому якіе повитя и дела содержати и писати книги прихожих Е. И. В. грамот и отпускних к Е. И. В. доношеній, також во всяких делах универсалов и протоколних книг записку»). В адміністративному управлінні канцелярією генеральному писарю допомагали реєнт, який відповідав за ведення діловодства, а також два старших військових канцеляристи, котрим підпорядковувалися військові канцеляристи⁴.

На початку 20-х рр. XVIII ст. статус Генеральної військової канцелярії істотно змінився. У 1721 р. уряд Петра I вжив заходів для того, щоб вивести цю установу з-під впливу гетьмана й перетворити її на самостійний бюрократичний інститут, який функціонував паралельно з гетьманом⁵. Після смерті гетьмана І. Скоропадського у 1722 р. за наказом царя в Гетьманщині була запроваджена колегіальна форма правління. В межах Генеральної військової канцелярії відповідні владні функції на період міжгетьманства покладалися на генеральну військову старшину. Причому з утвердженням в цей час в Україні такої російської владної структури, як Малоросійська колегія гетьманські прерогативи перейшли до неї, а Генеральна військова канцелярія перетворилася на дорадчий орган⁶.

Незважаючи на таку новацію в політичному устрої Гетьманщини, продовжувала функціонувати стара «технічна» канцелярія. Як і раніше, нею керував генеральний військовий писар. У цьому відношенні межі його компетенції були окреслені представниками старшини на запит гетьмана К. Розумовського (1751). Зокрема, у відповідному документі зазначалося: «Енарального писара должность сидеть в канцелярії и держать оную канцелярію и канцеляристов в добром порядке и о делах гетману докладывать и хранить войсковую печать и резолюції подписывать во время болезни гетманской»⁷. Якщо підсумувати повідомлення даного документа, то генеральний писар очолював апарат канцелярії, відповідав за підготовку справ, що пропонувалися на розгляд гетьманові, був хранителем військової печатки, а також підписував документи під час хвороби гетьмана.

Потреби державного управління зумовили створення мережі місцевих канцелярій. В межах полку основною управлінською структурою, що відала військовими, цивільними і карними справами була полкова канцелярія. Її роботу організовував полковий писар, владі якого підпорядковувався штат канцеляристів.

У XVIII ст. в зв'язку з процесом бюрократизації державного апарату Гетьманщини були утворені канцелярії при деяких центральних урядах. Порівняно великим штатом вирізнялася канцелярія Генерального військового суду. У 60–70-х рр., наприклад, її штат складався з ексекютора, двох секретарів, протоколіста, реєстратора, актаріуса, архіваріуса, нотаріуса, двох адвокатів, чотирьох канцеляристів 1-ї статті, восьми канцеляристів 2-ї статті, десяти канцеляристів 3-ї статті, а також двох грубників⁸.

Для Генеральної військової канцелярії була властива досить розгалужена й ієрархічно побудована організаційна структура. Як зазначалося, до її штатного розкладу, крім реєнта і старших військових канцеляристів входили також рядові канцеляристи і служителі. Останні були представлені, зокрема, підписками, протоколістами, реєстраторами, копійстами, повітчиками⁹.

Кількість канцеляристів і штатна структура Генеральної військової канцелярії не були сталими. Протягом XVIII ст. виразно визначилася тенденція до зростання її штатів. Так, якщо у 1728 р. в Генеральній військовій канцелярії налічувалося 25 службовців (включно з сторожами), то в 1742 р. їх чисельність сягнула 179 чоловік. Причому кількісне зростання штату канцелярії супроводжувалося запровадженням нових посад (нотаріусів, секретарів, архіваріуса, бухгалтера), а також введенням службової градації канцеляристів на три розряди¹⁰.

В розписі службових чинів Гетьманщини, який склала Кодифікаційна комісія, що з 1728 по 1743 рр. працювала над підготовкою кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ», відобразило реальне місце військових канцеляристів в ієрархії чинів Гетьманщини. Згідно з цим документом, 4-е місце після гетьмана з 48 службових чинів посідав генеральний військовий писар, 11-е — писар Генерального військового суду, 14-е — старший канцелярист Генеральної військової канцелярії, 18-е — полкові писарі, 21-е — перекладач Генеральної військової канцелярії, 23-е — полкові писарі, 24-е — писар Генеральної військової артилерії, 25-е — військові канцеляристи Генеральної військової канцелярії, 33-е — полкові судові писарі, 35-е — сотенні писарі, 36-е — писар полкової артилерії, 37-е — полкові канцеляристи¹¹.

Отже, серед осіб, служба яких була пов'язана з канцелярською сферою, найвищі чини мали генеральний військовий писар, а також писар Генерального військового суду. До високопоставлених канцелярських чиновників належав також старший канцелярист Генеральної військової канцелярії. Порівняно високий службовий статус мали представники «масових» чинів цієї установи — військові канцеляристи, які помітно випереджали у цьому відношенні полкових канцеляристів.

Військові канцеляристи займалися підготовкою різних документів, що виходили з Генеральної військової канцелярії. До їхніх обов'язків входило ведення книг з поточного діловодства цієї установи («діаріушів», «журналів»). У цих книгах фіксувався зміст офіційної документації, зокрема, листів, постанов, розпорджень, резолюцій, інструкцій, «промеморій», які надсилалися з канцелярії в ті чи інші інстанції, а також робилися копії гетьманських універсалів, царських указів і грамот та ін.¹²

Служба канцеляристів у Генеральній військовій канцелярії не зводилася виключно до діловодства. Вони виступали також в ролі судових виконавців, здійснювали попереднє слідство справ про майнові і земельні суперечки, заподіяння матеріальної шкоди тощо. Іноді вони супроводжували провіант і фураж для козацького війська, відряджались за межі України з урядовими дипломатичними завданнями, брали участь в заходах, що здійснювалися у 1729–30 рр. на території Гетьманщини з метою ревізії й узаконення власницьких прав на маєтки (Генеральне слідство про маєтності)¹³.

Виконання обов'язків канцеляриста вимагало доброї освіти. Як правило, канцеляристами ставали сини старшини, котрі закінчували Києво-Могилянську академію, дехто з них навчався у західноєвропейських університетах. Вони виявляли жвавий інтерес до історичного

минулого України. Нерідко канцеляристи готували для себе рукописні збірники, в які вміщували уривки з рукописних або друкованих книг літературного й історичного спрямування, в тому числі ті, що стосувалися історії козаччини (особливо популярними були літопис Самовидця, а також твір Г. Граб'янки). Складачі рукописних збірників включали до них також витяги з діаріюшів і журналів Генеральної військової канцелярії, часто робили власні доповнення й уточнення до історичних матеріалів, що привертали їхню увагу¹⁴.

Завдяки високому рівню освіти військових канцеляристів, гетьманський уряд залучав їх до загальнодержавних справ, виконання яких вимагало широкої ерудиції і систематичних знань, насамперед в галузі юриспруденції. Так, найбільш здібні представники канцелярського чиновництва працювали в Кодифікаційній комісії 1728–43 рр.¹⁵ Канцеляристи брали участь у виборах депутатів від шляхетства до Комісії для складання нового Уложення 1767 р. Вони були серед тих, хто в ході цієї кампанії формували політичні позиції старшини, а також формулювали її вимоги до царського уряду¹⁶.

Військові канцелярії були великою школою кадрів вищих урядовців для Української держави. Свого часу у них служили такі відомі політичні і державні діячі, як, зокрема, П. Тетеря, І. Скоропадський, П. Орлик. Зрозуміло, що не всі канцеляристи ставали гетьманами. Водночас для багатьох з них їхня служба була містком до здобуття досить високих чинів. Прикладом успішної кар'єри канцеляриста може бути просування по службовій драбині Василя Туманського — сина басанського протопопа. Після закінчення Києво-Могилянської академії він став служити у полковій канцелярії Переяславського полку. Пізніше вступив на службу до Генеральної військової канцелярії. У 1748 р. він отримав чин старшого військового канцеляриста, а 1750 р. став бунчуковим товаришем. Через кілька років В. Туманський обійняв посаду генерального військового писаря¹⁷.

Служба у військових канцеляріях стала щаблем до здобуття привілейованого соціального статусу для багатьох канцеляристів. Так, протягом XVIII ст. в різний час здобули ранг військових товаришів, зокрема, І. Р. Бобир, І. В. Борозна, І. Д. та Д. С. Бутовичі, В. В. Велецький, В. Г. та В. В. Волинські, П. Б. Войцехович, В. Г. Гамалія, І. П. Горленко, Я. Ф. Жоравка, С. Д. Забіла, І. К. Маркович; бунчуковими товаришами стали В. С. та Ф. Ф. Березовські, А. Ф. Галенковський, В. Г. Гамалія, В. І. та Ф. Ф. Губчиці, Ф. О. Дмитрашко-Райча, І. А. Єсимонтовський, П. Г. Іскрицький, Я. К. Іскра, І. Г. та Ф. Г. Костинецькі, І. Т. та А. Т. Криштофовичі, С. І. та А. А. Лашкевичі, П. С. Милорадович, П. І. та А. Я. Новицькі, Д. А. та І. Д. Покорські, С. А. Ра-

кович, Ф. І., М. П., В. Д. та П. Д. Романовичі, С. Д. та Т. А. Рубці, П. Ф. Савич¹⁸.

Отже, середовище військових канцеляристів було одним з джерел формування старшинської еліти. Природно, що канцеляристи мали спільні з старшинською верствою соціальні і політичні орієнтації, в тому числі щодо здобуття привілеїв. Приміром, в період гетьманства Д. Апостола (1727–34) набула значного поширення практика отримання військовими канцеляристами гетьманської протекції нарівні з бунчуковими, військовими і значковими товаришами, тобто, вищими, середніми і нижчими соціальними категоріями старшини. Причому, в разі здобуття канцеляристами гетьманської протекції вони звільнялися від полкової і міської служби, сплати податків, обов'язку приймати на постій російських військових, а також отримували інші пільги¹⁹.

Генеральний військовий писар і канцеляристи Генеральної військової канцелярії мали утримання за рахунок прибутків від рангових маєтностей (умовна форма власності, що надавалася на період посідання тією чи іншою службовою особою певного «рангу», тобто виконання служби). Уявлення про співвідношення рангових маєтностей між представниками старшини, що обіймали генеральні уряди, а також канцеляристами дає указ Колегії іноземних справ гетьману Д. Апостолу щодо розподілу цих маєтностей (1732). Згідно з цим документом, генеральний обозний мав право володіти 400 дворами; двоє генеральних суддів, а також генеральний підскарбій мали на ранг по 300 дворів; генеральні осавули, хорунжий і бунчужний — по 200 дворів. Кількість дворів, які припадали на ранг генерального писаря, залишалася без змін*. На утримання писаря Генерального військового суду призначалося 30 дворів, а на канцеляристів Генеральної військової канцелярії — 100 дворів²¹.

Як видно з цих даних, найбільші рангові маєтності і, відповідно, найбільші прибутки мали представники генеральної старшини. Порівняно з ними канцеляристи користувалися набагато скромнішими ранговими маєтностями, адже 100 дворів призначалися на утримання досить численних штатів двох генеральних установ. Водночас вже сам факт використання канцеляристами прибутків з рангових маєтностей свідчить про те, що даний соціальний прошарок був причетним до однієї з основних форм власності, що складала економічну основу існування козацької старшини. Серед канцеляристів були такі, які отримували прибутки з млинів, вкладали кошти в придбання земельних угідь²².

* Наприкінці 30-х рр. XVIII ст. генеральний військовий писар мав на ранг 450 дворів²⁰.

Оскільки в ієрархії службових чинів Української держави чин військового канцеляриста був порівняно скромним, то далеко не для кожного, хто вступав на канцелярську службу, з'являлася перспектива здобути великі маєтки. Все ж, існувало два основних шляхи, які давали змогу канцелярським службовцям відносно легко набути статусу власника маєтків. По-перше, вони досягали цього завдяки підтвердженню гетьманською владою маєтків, які вислужили їхні батьки, по-друге — могли отримати маєтки з посагом дружини.

Для канцеляристів, які прагнули отримати маєтки після своїх батьків, існували певні правові процедури. Йдеться про відповідні підтверджувальні універсали гетьманської влади. Типовим у цьому відношенні є універсал гетьмана Д. Апостола від 15 грудня 1728 р., що підтверджував власницькі права на село Повстинь і слободу Лазурки в Пирятинській сотні Лубенського полку. Цей універсал виклопотав для себе і своїх родичів знатний військовий канцелярист Петро Троцький. Основний зміст універсала зводився до такого: «Ми прето..., респектуючи же на знатніе и многіе старого Троцкого, покойного судіи полкового лубенского, службы от молодых лет в походах и на урадах писарства и судейства полковых по умертіе свое показанніе, к тому ж синов его до службы войсковой видячи згодность и способность, з которых старший син Петро Троцкий в канцелярії енеральной чрез килко уже лет служит верно и постоянно, потверждаем сим нашим универсалом вдовствующой паней Троцкой и сином еи означенное село Повстин и слобудку Лазурки со всеми грунтами и угодіями здавна до оних належними, позволяючи од тамошних посполитих людей всякіе подданскіе повинности и послушенство иметь... Войти зас з тамошними людми посполитими (опроч козаков, которіе при своих волнотях имеют быть заховани непорушно) всякіе повинности и послушенства отдавали б им яко державцам своим рейтарско упоминаем и приказуем»²³.

З вищенаведеного тексту універсала випливає, що вводячи в коло землевласників, які наділялися правом позаекономічного примусу посполитих, гетьманська влада виходила з тези про справедливу винагороду за гідну службу на поприщі спільного блага. Загалом, у цьому документі можна виділити кілька основних ідеологічних кліше і юридичних формул, котрі, як правило, були присутніми в подібних універсалах: а) наголошення на вірній і ревній службі та особистих добродіях претендентів на маєтки; б) правове окреслення форми власності і спеціальне застереження про «послушенство» підданих; в) вилучення з-під влади державців козаків. Перелічені змістові ком-

поненти універсалів-надань сприяли закріпленню відповідних установок в політичній свідомості представників старшини.

Як зазначалося, дехто з канцеляристів отримував маєтки завдяки посагу своїх дружин. Так, вдова городнянського сотника Андрія Стаховича Марія Стахович забезпечила свого зятя — військового канцеляриста Андрія Борзаковського селом Хоробчичі (Чернігівський полк). Після смерті А. Борзаковського це село у 1726 р. перейшло до рук військового канцеляриста Самійла Холодовича, який одружився з дочкою М. Стахович. У 1730 р. він отримав гетьманський універсал, згідно з яким с. Хоробчичі затверджувалося йому у «спокійне володіння», тобто у спадкову власність²⁴.

Таке село, як Хоробчичі, що налічувало 12 дворів і було посагом, на який спромоглася для своєї дочки вдова сотника, зовсім не гарантувало затю-канцеляристу почесне місце сееред верхів соціальної еліти. Набагато більшими у цьому відношенні були шанси тих канцеляристів, які завдяки набутим родинним зв'язкам могли розраховувати на протекцію впливових у суспільстві осіб. Зокрема, перспектива підвищити свій соціальний статус відкрилася перед канцеляристом на прізвище Юркевич, який у 1733 р. взяв шлюб з племінницею дружини гетьмана Д. Апостола²⁵.

Формування в середовищі канцеляристів політичних орієнтацій і системи цінностей, якими вирізнялася старшина як панівний становий прошарок українського суспільства, не обмежувалося особистим досвідом тих канцеляристів, котрі мали земельні володіння, млини, села і залежних селян. Адже вже саме по собі практичне виконання канцеляристами своїх службових обов'язків давало їм вагомі підстави для того, щоб усвідомити глобальний характер інтересів соціальної еліти і «вмонтованість» до них власних інтересів. Йдеться, зокрема, про функції канцеляристів, пов'язані з офіційним введенням у володіння маєтностями. Серед тих, кому доводилося виконувати подібні доручення, був військовий канцелярист П. Роговський. У травні 1727 р. він отримав гетьманський наказ, за яким повинен був затвердити у «спокійному володінні» колишнього білоцерківського обозного П. Циганчука. Процедура цього затвердження відбувалася за відпрацьованою організаційною схемою. Військовому канцеляристу наказувалося в супроводі команди козаків прибути до маєтку, що на той час знаходився в руках П. Циганчука, «и по силе гетманского универсалу и по конфирмации подданных тамошных Циганчуку утвердил в спокойное владение, приказавши мужикам быть послушными, яко владельцу своему, а на ком доведется з подданных противност и непослушание, тих по розиску наказал бы киевим боем по силе вины»²⁶.

Наведена вище інструкція служила для її безпосереднього виконавця наочним свідченням станового влаштування суспільства, а також давала йому можливість відчувати себе в ролі державного чиновника в даній системі соціальних і політичних координат.

Наявність у канцеляристів економічних інтересів, пов'язаних з формами власності, монополію на які мали пануючі соціальні верстви, створювала сприятливі умови для формування в їхньому середовищі елітарної політичної самосвідості і системи цінностей, а також відповідних засад способу життя. На рівні соціально-психологічного відображення та стереотипів публічної поведінки це проявлялося насамперед у тому, що для канцеляристів було властивим розвинене чуття пана. Іншими словами, вони були переконані в своїй становій вищості порівняно з безпосередніми виробниками, вбачали у гнобленні підданих своє законне право і ладні були відстоювати його усіма засобами.

Серед тих, хто мав подібну ментальну налаштованість, а також відповідні політичні орієнтації й ідеологічні установки був, зокрема, військовий канцелярист Іван Булавка. Оскільки він фактично був канцелярським чиновником у третьому поколінні, то звернення до його родинної традиції допоможе краще з'ясувати деякі загальні риси способу життя і політичної самосвідомості, що вирізняли канцеляристів як особливий соціальний прошарок.

Матір'ю І. Булавки була Ганна Савівна Булавка. Після смерті свого чоловіка — писаря генерального військового суду Петра Булавки (1719) вона отримала у спадкове володіння кілька сіл. Ще в 1708 р. її чоловік (на той час військовий писар Чернігівського полку) отримав універсал гетьмана І. Скоропадського на володіння с. Будищем, що знаходилося в Ніжинському полку, а також с. Смічин (Чернігівський полк). Причому згідно з універсалом «войти, зась тих сел абы належитое послушенство зо всеми посполитими людми (кроме козаків) ему, пану писареви полковому, отдавати не отмовлялися»²⁷. П. Булавці належало також с. Кобилянка (Чернігівський полк), яке перейшло йому у спадок від батька — судового писаря Михайла Булавки. Вдова П. Булавки на усі три села — Будище, Смічин і Кобилянку отримала підтвердження від гетьмана І. Скоропадського. В гетьманському універсалі з цього приводу зазначалося: «позволяем помянутой паней Петровой Булавчиной, удовствуючой писаревой судов наших енералных, тими маетностями Кобелянкою, Смичином и Будищем селцами и всеми... крунтами купленными и наданными... млынами и озерцами, дубровами, лесами, гаями, сеножатми и полями пахатными, зуполне владети... от посполитих зась людей, в оних селцах мешкающих, всякое послушенство и повинность... взимати... Войти

теж зо всіма посполитими людьми селец Кобелянки, Смичина и Будищ должни оной же пане Петровой Булавчиной, писаревой судовой, по прежнему, без противности належитое отдавати послушенство и повинность, приказуем»²⁸.

Як видно з вищенаведених універсалів гетьмана І. Скоропадського, Булавки були типовою старшинською родиною. Протягом кількох поколінь вони володіли великими маєтками й користувалися підневільною працею залежних селян. Для них, безперечно, було значущим їхнє право на «послушенство», до якого змушувалися селяни. Представник молодшого покоління цього роду — військовий канцелярист І. Булавка поділяв власницькі стремління і цінності своїх родичів. Недарма він клопотався про гарантування власницьких прав своєї овдової матері. В щоденнику Генеральної військової канцелярії за 20 березня 1727 р. з цього приводу є такий запис: «По челобитю войскового канцеляристи І. Булавки предложено черниговскому полк. г. Богданову указом, дабы он Павла, Гарасима и Самойла Паламаренков принудил, чтоб челобитчика Булавки матце надлежащее послушенство отдавали без противности, а мели б оние в том показать якую противность, и их бы атаман стрелецкій не допускал до послушенства, то, их взяв з села, держал бы под караулом до указа»²⁹.

Немає сумніву в тому, що подавач цієї чолобитної глибоко був переконаний в справедливості відносин володарювання-підданства, що існували в суспільстві, а також усвідомлював власну причетність до обраного кола тих, хто вершив долями посполитих. Тому, щоб забезпечити власницькі права своєї матері над залежними селянами, він використав владні важелі, які тримала в своїх руках соціальна еліта.

Інший військовий канцелярист — А. Володковський за схожих обставин діяв подібно до свого колеги І. Булавки. Він виклопотав у Генеральній військовій канцелярії указ (березень 1727 р.), адресований до «полк. переясл. асаули Л. Василієва, дабы он, зехавши в с. Rogozov, пригласил пред себе несколько человек и приказал им пред тамошнею громадою наказать — дат им по 50 кіюв, по наказаніи же велел им вперед з громадою всякое послушенство Володковскому отдавати»³⁰. Отже, судячи з того, яким чином А. Володковський добивався задоволення своїх власницьких претензій, його самосвідомість перебувала в орбіті соціальних орієнтацій пана-землевласника. Щоб добитися покори залежних селян, він звернувся за допомогою до офіційної влади, яка санкціонувала публічні езекуції. Загалом, практикування репресій проти непокірних селян було поширеною формою власницького самоствердження старшини. Наприклад, генеральний підскарбій

Яків Маркович (1696–1770) змушував киями до роботи своїх селян, шукав і карав утікачів³¹.

Отже, такий соціально-професійний прошарок Гетьманщини XVIII ст., як військові канцеляристи, мав сформовані установки корпоративної свідомості. Їхні політичні орієнтації і система цінностей перебували в орбіті ідей соціальної вищості і винятковості. Подібні ідеї підживлювали як пряма причетність частини канцеляристів до старшинської власності на землю і маєтки, використання ними підданської праці залежних селян, так і їхня служба, що спрямовувалася на захист політичних та економічних інтересів панівної соціальної верстви Української держави. Військові канцеляристи були тією соціальною стратою, що постійно підживлювала соціальну і політичну еліту Гетьманщини.

¹ Див., наприклад: Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. — Одесса, 1909; Романовський В. Нариси з архівознавства. — Харків, 1927; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — К., 1929–1930. — Ч. 1–2; Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. — К., 1930; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. — К., 1988; Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К., 1996; Апанович О. М. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — К., 1997.

² Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 197, 198.

³ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVII вв. // Праці Комісії для виучування західноруського та українського права. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 92, 127.

⁴ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. — С. 114.

⁵ Мельник Л. Г. Вказ. праця. — С. 215.

⁶ Горобець В. Приимерк Гетьманщини. — К., 1998. — С. 173, 227, 228.

⁷ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. — Т. 1. — К., 1926. — С. 125.

⁸ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVII вв. — С. 119.

⁹ Романовський В. Вказ. праця. — С. 67.

¹⁰ Джиджора І. Вказ. праця. — С. 110–118; Панашенко В. В. Вказ. праця. — С. 78.

¹¹ Права, за якими судиться малоросійський народ. — К., 1997. — С. 547.

¹² Горобець В. Й. Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 102–114; Апанович О. М. Вказ. праця. — С. 94.

¹³ Слабченко М. Е. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. — Одесса, 1913. — С. 28–30, 67; Диариуш или журнал, то есть повседневная записка. — М., 1858. — С. 2–72; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — М., 1859. — С. 444; Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. 1729–1730 г. — Чернигов, 1908. — С. 143, 147, 149, 203; Бодянский О. Историческое сведение о генеральном хоружем Николае Даниловиче Ханенке // Диариуш или журнал, то есть повседневная записка. — С. VIII.

¹⁴ Апанович О. М. Вказ. праця. — С. 93,94.

¹⁵ Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ. — С. XV, XLIX.

¹⁶ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — К., 1889. — С. 30, 35, 54–60, 66, 67, 70, 192–194, 203–205.

¹⁷ Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 62.

¹⁸ Панашенко В. В. Вказ. праця. — С. 77, 79.

¹⁹ Там же. — С. 77.

²⁰ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. — С. 123.

²¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 385.

²² Український архів. — К., 1931. — Т. 4. — С. 87; Слабченко М. Е. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. — С. 43, 44.

²³ Український архів. — Т. 4. — С. 162.

²⁴ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. 1729–1730. — Чернигов, 1908. — С. 83, 177, 554–555.

²⁵ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 408.

²⁶ Слабченко М. Е. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. — С. 42.

²⁷ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. 1729–1730. — Чернигов, 1908. — С. 523, 524.

²⁸ Там же. — С. 525–526.

²⁹ Слабченко М. Е. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. — Одесса, 1913. — С. 27–2

³⁰ Там же. — С. 31.

³¹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 435; Ч. 2. — С. 114, 115, 132, 137, 290.